

ΕΚΔΡΟΜΗ ΣΤΑ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΗΛΕΙΑΣ

Στην πεδινή Ηλεία, κοντά στην Αμαλιάδα, βρίσκεται το καθολικό της διαλυμένης **Μονής Φραγκαβίλλας (εικ. 1)**, ένα από τα σημαντικότερα μεσοβυζαντινά μνημεία της δυτικής Πελοπόννησου. Το τοπωνύμιο που παραπέμπει σε χωριό της Φραγκοκρατίας είναι μεταγενέστερο, αφού ο ναός χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 11^{ου} αιώνα. Ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με συνεπτυγμένο το δυτικό σκέλος. Ανατολικά διέθετε τρεις ημικυλινδρικές ανίδες από τις οποίες διατηρείται μόνο εκείνη του ιερού. Ο τρούλλος έχει ημικυλινδρικό τύμπανο, στο οποίο ανοίγονται οκτώ μεγάλα παράθυρα. Είναι κτισμένος με δόμους από μεγάλους λιθόπλινθους που εναλλάσσονται με ζώνες πλίνθων. Στους κάθετους αρμούς παρεμβάλλονται επίσης επάλληλα τεμάχια πλίνθων. Ο τρούλλος έχει οικοδομηθεί με τούβλα κατά το σύστημα της υποχωρημένης πλίνθου, που αποτελεί και την πρωιμότερη εφαρμογή του στην Νότια Ελλάδα. Οι όψεις του κοσμούνται με κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Οδοντωτές ταινίες και αβακωτές ζωφόροι κοσμούν το μνημείο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παραλλαγή του αβακωτού στην ανίδα, όπου τα αβάκια περιβάλλονται από πλίνθους. Το κτήριο υπέστη εκτεταμένες μετασκευές στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Ανακατασκευάστηκε ο νάρθηκας, σφραγίστηκαν τα μεγάλα δίλοβα και τρίλοβα παράθυρα, κτίστηκαν αντηρίδες, ενώ ο τρούλλος εγκιβωτίστηκε σε συμπαγή τοιχοποιία που κτίστηκε πάνω από τους θόλους. Οι πρόσφατες εργασίες αποκατάστασης αποκάλυψαν την αρχική μορφή του μνημείου. Ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 17^{ου} αιώνα, ενώ έχει εντοπιστεί και παλιότερο, βυζαντινό στρώμα.

Οι εκκλησίες που ανεγέρθηκαν στην Ηλεία κατά υστεροβυζαντινή περίοδο (1204-1460) και ειδικότερα κατά την **σταυροφορική περίοδο** (συμβατικά γνωστή ως φραγκοκρατία) (1205-1430) αποτελούν το μεγαλύτερο ποσοστό. Μετά την ίδρυση του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, καθοριστική για το πλήθος και κυρίως την ποιότητα των μνημείων της περιόδου στην Ηλεία είναι η εγκατάσταση του τριπολικού κέντρου εξουσίας της σταυροφορικής ηγεμονίας: πρωτεύουσα του φραγκικού πριγκιπάτου αναδείχθηκε η Ανδραβίδα, το κάστρο των πριγκίπων κτίστηκε στον πλησιόχωρο λόφο Χλουμούτζι και το επίνειο της πρωτεύουσας, η Γλαρέντζα, δίπλα στην σύγχρονη Κυλλήνη. Αυτή την εποχή, η σύνδεση της Ηλείας με την αναπτυσσόμενη Δύση και η ένταξή της στο διεθνές εμπορικό δίκτυο εξασφάλισε ανάπτυξη στην περιοχή. Επί πλέον, με την εγκατάσταση στη Ηλεία του μητροπολιτικού κέντρου του εύρωστου σταυροφορικού κράτους της Αχαΐας, ο σωρευμένος πλούτος της ηγεμονίας επενδύονταν εκεί ανατροφοδοτώντας την ανάπτυξη και προσφέροντας την δυνατότητα εφαρμογής μεγάλων οικοδομικών προγραμμάτων, όπως το κάστρο Χλουμούτζι. Ταυτόχρονα, το πλήθος και κυρίως η ποιότητα των μνημείων του 13^{ου} και των αρχών του 14^{ου} αιώνα στα όρια της φραγκικής ηγεμονίας με επίκεντρο την περιοχή της Ηλείας, τόσο των γοθθικών όσο και των βυζαντινών, η μεταξύ τους συνάφεια αλλά και τα ειδικά χαρακτηριστικά που τα διαφοροποιούν από τα μνημεία των άλλων γειτονικών περιοχών αναδεικνύουν

την ύπαρξη ενός, παραγνωρισμένου έως σήμερα, περιφερειακού καλλιτεχνικού κέντρου, το οποίο αναπτύσσεται στην αυλή των πριγκίπων αλλά και με τις χορηγίες των ρωμίων αρχόντων που γρήγορα εντάχθηκαν στον φεουδαλικό σύστημα του σταυροφορικού κράτους.

Στην μεσαιωνική πρωτεύουσα **Ανδραβίδα**, λίγα ευρήματα, όπως η επιτάφια πλάκα της πριγκίπισσας Άννας, κόρη του ηγεμόνα της Ηπείρου Μιχαήλ και συζύγου του πρίγκιπα Γουλιάμου Βιλλαρδουίνου (εικ. 2) και τα ερείπια ενός γοθτικού ναού μαρτυρούν το ένδοξο παρελθόν της. Η **Αγία Σοφία**, ίδρυμα των Δομινικανών, ήταν μια τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική από την οποία δεν απομένει παρά το ιερό και τα πλευρικά του παρεκκλήσια, όλα στεγασμένα με νευρωτά σταυροθόλια (εικ. 3).

Δυτικά της Κυλλήνης, διακρίνονται τα ερείπια της σπουδαιότερης μεσαιωνικής πόλης της Ηλείας, της **Γλαρέντζας**. Ιδρύθηκε στα μέσα του 13^{ου} αιώνα από τον Γουλιάμο Βιλλαρδουίνο ως επίνειο της Ανδραβίδας και γρήγορα αναπτύχθηκε σε κορυφαίο οικονομικό και διοικητικό κέντρο του σταυροφορικού κράτους. Εκεί βρισκόταν και το νομισματοκοπείο του πριγκιπάτου. Σε σύγκριση με το μεσαιωνικό της κλέος, αναλογικά περιορισμένα είναι σήμερα τα ίχνη της ορατά

στον χώρο, κυρίως τμήματα των τειχών, αφού άρχισε να ανασκάπτεται μόλις τα τελευταία χρόνια.

Ο ναός του **Αγίου Φραγκίσκου** που ανασκάφηκε πρόσφατα ήταν μια μεγάλη ξυλόστεγη γοθική εκκλησία μήκος 43μ και πλάτους 14μ. **(εικ. 4)**. Ανατολικά απέληγε σε ιερό και δύο παρεκκλήσια που στεγάζονταν με νευρωτά σταυροθόλια. Τάφοι εντοπίστηκαν μέσα και έξω από τον ναό. Οι ανασκαφές έφεραν στο φως τους τάφους των ιπποτών, πλήθος αρχιτεκτονικών μελών, γλυπτών, κεραμικής, νομισμάτων και κινητών ευρημάτων που μαρτυρούν τις δυτικές επιδράσεις, τις στενές σχέσεις της πόλης με την Ιταλία, αλλά και την ένταξή της στους διεθνείς εμπορικούς δρόμους.

Το κορυφαίο μεσαιωνικό μνημείο της Ηλείας είναι αναμφίβολα το κάστρο **Χλουμούτζι**, το **château Clermont** των Φράγκων **(εικ. 5)**. Κτισμένο σε λόφο στο σημερινό χωριό Κάστρο, ήταν το οχυρό παλάτι των πριγκίπων του σταυροφορικού κράτους του Μοριά. Αν και κτισμένο σε διαδοχικές φάσεις, σύμφωνα με το Χρονικόν του Μορέως οικοδομήθηκε επί Γοδεφρείδου Α΄ Βιλλαρδουίνου το 1220-1223. Αποτελείται από ένα εξαγωνικό κέλυφος και έναν εξωτερικό περίβολο που αναπτύσσεται στην ήπια κλιτύ του λόφου. Στο εξάγωνο, διάφορες πτέρυγες σχηματίζουν ένα εσωστρεφές συγκρότημα που αναπτύσσεται γύρω από μια κλειστή αυλή. Στο ισόγειο είναι διευθετημένες οι αποθήκες και οι άλλοι βοηθητικοί χώροι, ενώ στον όροφο αναπτύσσονται οι επίσημες αίθουσες του παλατιού και οι χώροι διαμονής του πρίγκιπα. Πάνω από την πύλη υπήρχε το πριγκιπικό παρεκκλήσι. Ακολουθούσε η επίσημη μεγάλη αίθουσα υποδοχής, η οποία επικοινωνούσε με τα μαγειρεία. Τις νότιες πτέρυγες κατελάμβαναν οι ιδιωτικοί χώροι του πρίγκιπα και της οικογένειάς του. Το

μνημείο συνδυάζει με τρόπο πρωτότυπο επιδράσεις της σταυροφορικής αρχιτεκτονικής της Μέσης Ανατολής (όπως το κάστρο Crac des Chevaliers), με στοιχεία της μητροπολιτικής γαλλικής αμυντικής αρχιτεκτονικής της εποχής του βασιλιά Philippe-Auguste.

Σήμερα στο Χλουμούτζι στεγάζεται το μοναδικό θεματικό μουσείο για τους Σταυροφόρους στον Μοριά με τίτλο *«Η εποχή των ιπποτών – Οι σταυροφόροι στον Μοριά»*. Αρχιτεκτονικά μέλη και γλυπτά, τοιχογραφίες, κεραμική, νομίσματα, εργαλεία, εξαρτήματα ενδυμασίας, εμπλουτισμένα με

πλούσιο εποπτικό υλικό αφηγούνται στον επισκέπτη την έλευση των ιπποτών στην Πελοπόννησο και παρουσιάζουν όψεις του βίου των Ρωμαίων και των Φράγκων, στο χωριό, στο παλάτι, στην Εκκλησία. Το πλήθος της εφυαλωμένης ιταλικής κεραμικής (*protomaiolica*, “RMR”, *maiolica arcaica*, *Veneto ware*) που εκτίθεται αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα των σχέσεων της περιοχής με την γειτονική Ιταλία (εικ. 6-7).

Στα σημαντικότερα κατάλοιπα της φραγκικής παρουσίας στην Ηλεία περιλαμβάνεται και η ερειπωμένη **μονή της Ίσοβας**, κοντά στο χωριό Τρυπητή (πρώην Μπιτζιμπάρδι) (εικ. 8). Η μονή που είχε καταστραφεί ήδη από τον Μεσαίωνα, ιδρύθηκε στο πρώτο μισό του 13^{ου} αιώνα. Σήμερα διακρίνονται τα επιβλητικά ερείπια του ναού της Παναγίας, μιας μονόχωρης ξυλόστεγης αίθουσας με ιερό που καλυπτόταν με σύνθετο, νευρωτό σταυροθολιο. Δίπλα της στέκει ερειπωμένος ο ναός του Αγίου Νικολάου, μια μικρή τρίκλιτη ξυλόστεγη

βασιλική που διαθέτει πλούσιο γοθικό αρχιτεκτονικό διάκοσμο και μαρμαροθετημένο δάπεδο. *[το μνημείο δεν περιλαμβάνεται στην επίσκεψη λόγω μεγάλης απόστασης].*

Δίπλα στα φραγκικά μνημεία οικοδομήθηκε την ίδια περίοδο πλήθος βυζαντινών ναών. Τα περισσότερα κτήρια έχουν ενσωματώσει στοιχεία από την γοθική και γενικότερα την δυτική αρχιτεκτονική παράδοση. Μπορούν να καταταγούν σε δύο ομάδες, ανάλογα με τον βαθμό αφομοίωσης των δυτικών τρόπων και μορφών. Στην πρώτη, εμφυτεύονται μεμονωμένα δυτικά μορφολογικά στοιχεία που δεν επηρεάζουν τον βυζαντινό χαρακτήρα του μνημείου. Στην δεύτερη τάση επιτυγχάνεται ώσμωση των δυτικών στοιχείων και της βυζαντινής παράδοσης. Τα μνημεία έχουν ενσωματώσει τα γοθικά και γοθίζοντα χαρακτηριστικά με τρόπο οργανικό και αποτελούν αναπόσπαστα τμήματα μιας, ενιαίας σε σχεδιασμό και εκτέλεση, σύνθεσης.

Τυπικό παράδειγμα της πρώτης ομάδας είναι η **Παναγία η Καθολική στην Γαστούνη**, ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της Ηλείας (**εικ. 9**). Ανήκει στον τύπο του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Είναι κτισμένη με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας. Στο εσωτερικό του κοσμείται με τοιχογραφίες του 1702, ενώ έχει εντοπιστεί και παλιότερο στρώμα. Σύμφωνα με επιγραφικές μαρτυρίες, ο ναός οικοδομήθηκε το 1278/9 από την οικογένεια των Καλληγόπουλων. Στο αμιγώς βυζαντινού χαρακτήρα κτήριο έχουν εμφυτευθεί ορισμένα δυτικότροπα στοιχεία, όπως το λίθινο πλαίσιο της βόρειας εισόδου, το κιονόκρανο του δίβηλου ανοίγματος μεταξύ νάρθηκα και κυρίως ναού και το γείσο με τα billetes. Στις όψεις του διατηρούνται εισηγμένα από την Ιταλία πινάκια του 13^{ου} αιώνα.

Στην δεύτερη ομάδα εντάσσονται τρία μνημεία που μπορούν να αποδοθούν και στο ίδιο οικοδομικό συνεργείο: είναι το **καθολικό της Μονής Βλαχερνών Γλαρέντζας**, η Παναγία και ο Σωτήρας στο Ανήλιο (τ. Γλάτσα). Η Βλαχέρνα είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με θολοσκεπές ιερό (**εικ. 10**). Αργότερα προστέθηκε δυτικά στοά και όροφος πάνω από τον νάρθηκα. Το μνημείο διατηρείται σε εξαιρετική κατάσταση και διαθέτει πλήθος δυτικότροπων στοιχείων, όπως σύνθετα λίθινα γείσα, συμφυείς με την τοιχοποιία ημικίονες, γοθθίζοντα κιονόκρανα.

Στην **Μανωλάδα**, στην θέση της μάχης του 1316 ανάμεσα στον Λουδοβίκο της Βουργουνδίας και τον ινφάντη Φερδινάνδο της Μαγιόρκας για την ηγεμονία στο πριγκιπάτο της Αχαΐας, βρίσκεται ο ναός της **Παλαιοπαναγιάς (εικ. 11)**. Πρόκειται για μια ιδιότυπη παραλλαγή του τύπου του ελεύθερου σταυρού με νάρθηκα και παρεκκλήσια που σχηματίζουν περίστωο γύρω από το δυτικό σκέλος. Ο ναός, που είχε κοιμητηριακό χαρακτήρα, είχε πρωτότυπη διάρθρωση όψεων με ψευδοαετώματα, λαξευτή τοιχοποιία στην δυτική πλευρά με τεταρτοκυλινδρικής διατομής ημικίονες στις ακμές.

Επιλεγμένη βιβλιογραφία

- A. Bon, *La Morée Franque, Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la Principauté d'Achaïe (1205-1430)*, Paris 1969.
- C. D. Sheppard, *The Frankish Cathedral of Andravida, Elis, Greece, Journal of the Society of Architectural Historians*, 44, 1985, 205-220.
- C. D. Sheppard, Excavations at the Cathedral of Hagia Sophia, Andravida, Greece, *Gesta* XXV/1, 1986, 139-144
- N. Cooper, *The Frankish Church of Haghia Sophia at Andravida, The Archaeology of Medieval Greece*, eds. P. Lock & G.D.R. Sanders, Oxford 1996, 29-47.
- M. L. Coulson, *The Dominican Church of Saint Sophia at Andravida, The Archaeology of Medieval Greece*, eds. P. Lock & G.D.R. Sanders, Oxford 1996, 49-59.
- Δ. Αθανασούλης, Η αναχρονολόγηση της Παναγίας Καθολικής στην Γαστούνη, *ΔΧΑΕ* 24, 2003, τόμος αφιερωμένος στον Ν. Οικονομίδη, 63-77.
- Δ. Αθανασούλης, Εκκλησιαστικά ιδρύματα της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ηλεία. Προκαταρκτική προσέγγιση των νέων δεδομένων της αρχαιολογικής και τοπογραφικής έρευνας, *Διεθνές Συμπόσιο ΕΙΕ-ΚΒΕ – 6^η Ε.Β.Α., Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, Αίγιο, 5-6 Μαΐου 2000*, Αθήνα 2004, 243-289.
- Δ. Αθανασούλης, *Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης κατά την Μέση και την Ύστερη Βυζαντινή Περίοδο*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 2006.
- Δ. Αθανασούλης κ.α., *Γλαρέντζα*, Αθήνα 2005.
- Δ. Αθανασούλης, Το καθολικό της Μονής Φραγκαβίλλας στην Αμαλιάδα, *Ηλειακή Πρωτοχρονιά 2007*, 185-200.
- Δ. Αθανασούλης, Οι ιπότες στο Clermont. Ένα μουσείο για τους σταυροφόρους, *Ilissia* 5-6, 2009-2010, 36-45.
- D. Athanasoulis, The Triangle of Power. Building Projects in the Metropolitan Area of the Crusader Principality of the Morea, στο Sh. Gerstel (επιμ.), *Viewing the Morea. Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2013, 111-151.

Δημήτρης Αθανασούλης